

Rızâ Şâh'ı ağır bir dille suçladı. Bunun üzerine tercihini İran hükümeti lehine yapan İngiltere Haz'al Han'a olan desteğini azalttı. 1924 yılında İran ordusu tarafından askerî hazırlıklar yapıldı ve Haz'al Han 19 Nisan 1925'te Muhammer'e de bir gemide iken tutuklandı. Tahran'a götürülerek ölümüne kadar (27 Mayıs 1936) orada hapiste kaldı. Böylece Muhamme-re de İran'da merkezî idarenin yönetimine girmiş oldu.

Irak Devleti'nin kuruluşu ile bölgede yapılan sınır tesbiti çalışmalarında Muhammer Şeyhliği'nin bulunduğu topraklar İran tarafında kaldı ve İran'ın Hûzistan eyaletinin bir kısmını oluşturdu. 1943 yılında Şeyh Haz'al'ın İran dışında sürgünde bulunan oğlu Hûzistan'da bir isyana teşebbüs ettiyse de başarılı olamadı. Bu hareket Haz'al ailesinin sonu oldu.

BİBLİYOGRAFYA :

Delilü'l-Hâlic (Târîh), V, 2477, 2505-2506, 2554-2577; Mehdi Bâmdâd, *Şerh-i Hâl-i Ricâl-i İrân*, Tahran 1371, I, 476-477; G. R. G. Hambly, "The Pahlavi Autocracy: Rızâ Shâh, 1921-1941", *CHIr*, VII, 207, 222-223; Rızâ Şâh-ı Ke-bir, *Sefernâme-i Hûzistân*, Tahran 2483 şş., tür.yer.; Abbas el-Azzâvî, *'Aşâ'irü'l-'Irâk*, Kum 1370 hş., IV, 182, 185; D. Wright, *The Persian Amongst the English*, London 1986, s. 190-193; M. Ali Habîbâbâdî, *Mekârimü'l-âşâr*, İsfahan 1397, VI, 2253-2256; *Kâmûsü'l-İslâmî*, II, 235-236; Dihhudâ, *Luğatnâme*, XII, 517; DMF, I, 895; R. M. Burrell, "*Khaz'al Khan*", *EI* (İng.), IV, 1171-1172.

İDRİS BOSTAN

HAZAR DENİZİ

Batıda Kafkas ve güneyde Elburz sıradağları gibi Alp sistemine bağlı genç kıvrımlı dağlarla, doğuda Batı Türkistan ve kuzeyde Doğu Avrupa'nın eski temelden meydana gelen alçak plato düzlükleri arasında yer alan 518.000 km² genişliğindeki bir çöküntü çukurunun (depresyon) tabanını işgal eder. Yüzölçümüne ait eski ve yeni veriler, 1930'dan sonra meydana gelen ve yaklaşık 60.000 km²'lik bir daralmaya sebep olan menfi seviye değişikliğinden dolayı farklıdır. Hazar'ın yüzölçümü eski verilere göre 438.000 km², 1970'li yıllardan beri az çok istikrara kavuşmuş yeni seviyesine göre ise 371.790 km²'dir. Bu çok geniş alanından ve 189.600 km³'ü bulan büyük su hacminden dolayı Hazar'dan genellikle "deniz" olarak söz edilir.

Hazar, güneydeki Alp dağları kuşağı ile kuzeydeki eski platformlar arasında, üçüncü zamanın miyosen ve pliyosen de-

virlerinde batıda Panonya'dan doğuda Aral gölüne kadar uzanan acı sulu, çok geniş bir göl-denizin zamanla daralması ve birbirinden ayrı havzalara ayrılması sonucunda meydana gelmiş bir kalıntı su kütesidir. Bu jeolojik evrim sonunda Panonya ve Daçya havzaları, genç tortullarla dolu birer kara parçası haline geçerken eski geniş göl-denizin Karadeniz ve Hazar kesimleri giderek derinleşmek suretiyle birer çanak oluşturmuş ve bugünkü görünümünü kazanmışlardır. Bu iki havza arasındaki bağlantı, dördüncü zamanda Kafkaslar'ın kuzeyinde bazı dönemlerde yeniden kurulmuş ve aynı devirde zaman zaman şiddetlenen ve aslında günümüzde de devam eden düşey doğrultudaki tektonik hareketler neticesinde Karadeniz çanağı gibi Hazar çanağı da özellikle orta ve güney kesimlerinde giderek derinleşmiştir.

Jeolojik ve jeomorfolojik özelliklerini yakın bir jeolojik mâzideki bu süreçler sonucunda kazanan Hazar denizinin uzun ek-seni kuzey-güney doğrultusundadır. Bu doğrultuda iki kıyısı arasında 1200 kilometrelik bir mesafe vardır. Genişliği ise 200-500 km. arasında değişir. Kıyılarının toplam uzunluğu 6400 kilometreyi bulur. Kıyıları genellikle alçaktır; Kafkaslar tarafında dağlar ancak birkaç yerde sahile kadar ulaşır. Özellikle bu kıyıların çeşitli seviyelerinde basamaklar halinde sıralanmış eski taraçalara rastlanır. Ural, Volga, Terek, Sulak, Samur ve Kura (Gür) nehirlerinin büyük bir hızla büyüyen del-taları Hazar kıyılarının başlıca özelliklerinden biridir.

Derinlik şartları ve deniz altı topografyası bakımından Hazar denizi birbirinden farklı üç kısma ayrılır. Mangışlak yarımadası ile Terek deltasının kuzeyinde, Doğu Avrupa platformu üzerinde yayılan kesiminde derinlik hiçbir yerde 20 metreyi geçmez; çoğu yerde ancak 2-3 m. kadardır. Apşeron ve Krasnovodsk yarımada-ları arasında Apşeron eşiğinin kuzeyinde yer alan orta kısım, derinliği 800 metreyi bulan oval biçimli bir çanak görünümündedir. Hazar'ın en derin kısmı ise Apşeron deniz altı eşiğinin güneyinde Kafkaslar, Kopet dağı ve Elburz dağları ile kuşatılmış olan güney havzasıdır. Burada âzami derinlik 1000 m. dolayındadır (eski haritalara göre 975 m., yeni verilere göre 1025 m.). Hazar'ın doğu kıyılarında birçok sığ körfez (Kaydak, Sarıtaş, Krasnovodsk) vardır. Bu sığ deniz girintilerinden biri olan Karaboğaz Göl, uzayan kumlu kıyı okları ile esas su kütesinden âde-

ta tamamen ayrılarak ancak çok dar bir boğazla irtibatla kalan, sığ ve seviyesi Hazar'inkinden daha alçak bir lagündür.

Hazar denizinin hidrolojik havzası yaklaşık 3,5 milyon km²'lik çok geniş bir alanı kaplar. Denizin beslenmesinde başlıca rolü Volga oynar ve bir yılda havzaya gelen ortalama 350 km³ suyun 271 km³ kadarını yalnız başına bu nehir sağlar. Akarsular, aynı zamanda taşıdıkları büyük miktardaki kumlu ve killi maddeleri de Hazar'a boşaltırlar; sadece Volga, Terek ve Kura nehirlerinin getirdiği bu tür alüvyonların tutarı yılda 69 milyon tondur. Eklenen büyük su kütesine rağmen şiddetli buharlaşmadan dolayı bu denizin seviyesi okyanuslarınkinden yaklaşık 28 m. aşağıdadır. Suyun bol geldiği ilkbahar sonları ile yaz başlarında seviye daha yüksek olur; ancak yine de mevsimlik değişiklikler birkaç desimetreyi, gelgit olayının yol açtığı oynamalar da birkaç santimetreyi aşmaz. Buna karşılık bir yıldan ötekine ortaya çıkan değişiklikler çok defa 1 metreyi geçer. Asırlık değişiklikler ise eski kayıtlardan ve tarihî belgelerden anlaşıldığına göre çok daha büyük ölçülerde gerçekleşmiştir. Genel olarak iklim değişmeleri hakkında da bir fikir veren bu konudaki araştırmaların sonuçları arasında bazı farklar bulunmakla beraber seviye, zamanımızdan 6000-4000 yıl önce bugüne göre 6 m. kadar yükselerek 22 metreye çıkmış ve bu yükselmeler sırasında, hatta daha sonraki tarihî devirlerde sular zaman zaman Uzboy vadisi ve Sarıkamış bataklığı vasıtasıyla Aral gölü ile birleşmiş, buna karşılık VII ve XI. yüzyıllarda seviyenin çok alçalması sebebiyle Aral ile irtibat kesilmiştir. 1929 ve 1957 yıllarında da önemli ölçüde alçalma meydana gelmiş ve seviye ancak 1970'ten itibaren tekrar yükselmeye başlayarak bugünkü ölçüsüne ulaşmıştır. Dördüncü zamanda, buzul ve ara buzul çağlarının iklim şartlarına bağlı olarak meydana gelen değişikliklerin çok daha büyük ölçü-lerede eriştiği bilinmektedir. Bu dönemde Hazar sularının havzanın kuzeyindeki alçak düzlükleri tamamıyla örttüğü ve Maniç depresyonu üzerinden Karadeniz ile birleştiği suların yükselme safhaları ile suların orta ve güney havzalarına çekildiği safhalar birbiriyle birkaç defa münâvebe etmiştir.

Kuzeyden güneye 1200 kilometrelik bir mesafe boyunca farklı iklim alanlarında yer aldığı için Hazar denizinin yüzey sularının sıcaklığı çeşitli kesimlerinde farklı değerler gösterir. Yazın yüzey sularının

sıcaklığı hemen hemen her yerde 24-25° arasındadır. Buna karşılık kışın suyun sıcaklığı güneyde 8-11° iken kuzey kesimlerde 3 dereceye kadar iner ve buradaki daha az tuzlu sularla kaplı olan siğ kıyılar donar. Sıcaklık derine doğru önce hızla azalır ve yüzeyden biraz aşağıdaki bir tabakadan sonra dibe kadar aynı değeri göstererek sabit kalır. Tuzluluk oranı orta kesimlerde binde 13'ü bulur; kuzeye, özellikle Volga ağzına doğru yaklaştıkça bu oran giderek azalır ve binde 10'un altına, hatta daha da aşağıya düşer. Buna karşılık çok şiddetli buharlaşmaya mâruz kalan Karaboğaz Göl lagününün sularında tuzluluk oranı binde 320 gibi çok yüksek bir değere erişir. Hazar suyunun kimyasal bileşimi de normal deniz suyundan farklıdır ve daha yüksek oranda kalsiyum karbonat, magnezyum karbonat, sodyum klorür ve çeşitli sülfatlar ihtiva eder. 700 metreden daha derin sular ise hidrojen sülfür (H₂S) gazı ile zehirlendiğinden normal hayattan yoksun bir ortam oluşturur. Orta ve güney havzalarında genellikle saat ibresi hareketinin ters yönünde ilerleyen bir akıntı sistemi görülür. Batı kıyılarında genel akıntı Volga ağzından güneye, doğu kıyılarında ise kuzeye Mangışlak yarımadasına doğrudur. Bu ana akıntı sistemi içinde daha küçük bazı yerel akıntılar da bulunmaktadır. Ayrıca seviyesi daha alçak olan Karaboğaz Göl lagünü Hazar'dan gelen bir akıntı ile sürekli biçimde beslenir.

Hazar denizi, Ege ve Akdeniz gibi denizlere oranla hayvan ve bitki türleri bakımından fakirdir; ancak sayıları seksen kadar olan balık türlerinin hemen hemen yarısı ekonomik değer taşıdığı için çevresindeki ülkelerin balıkçılığında çok önemli bir yere sahiptir. Havyarı ile ünlü mersin balığı, ringa, turna, tatlı su levreği ve çaç en çok avlanan balıklardır. Fakat son yarım yüzyıl içinde balık ürününde bir azalma görülmekte ve bunda bir yandan sulardaki seviye değişikliklerinin, bir yandan da kirlenme ile su altından petrol çıkarmak için yapılan sondajların etkili olduğu sanılmaktadır. Biyolojik zenginliği dışında Hazar denizi, çevre ve tabanındaki petrol-doğal gaz yatakları sebebiyle de çok büyük bir önem taşır. Apşeron yarımadası ve önündeki siğ deniz alanında işletilen yataklarla kuzey kıyılarıdaki 5-20 milyar ton arasında olduğu sanılan rezervler en değerli yeraltı zenginlikleridir; Karaboğaz Göl'den ise büyük miktarda sodyum sülfat elde edilir. Hazar denizi ulaşım açısından da önemli bir yere

sahiptir ve üzerinde büyük miktarda petrol, kuru yük ve yolcu taşımacılığı yapılmaktadır. Bakü, Mahaçkale, Krasnovodsk ve Benderenzeli en işlek limanlardır.

Hazar denizi, tarih boyunca ticaret ve ulaşım coğrafyası açısından önemli bir rol oynamıştır. Milâttan önce VIII-VI. yüzyıllarda Karadeniz'de ticaret kolonileri kuran Yunanlılar, buradan Rion ve Kura ırmaklarının vadilerini takip ederek Hazar denizine, gemilerle bu denizi aştıktan sonra da Hindistan'a kadar varan yollar sayesinde geniş alanları içine alan ticaret faaliyetinde bulunmuşlardır. Bu yoldan daha kuzeyde de Azak denizi-Maniç ırmağı depresyonu-Hazar denizi güzergâhını takip eden başka bir yol daha vardı. XII. yüzyılda Bizans'ın izniyle Karadeniz'e geçen Venedikliler'le Cenevizler de Hazar denizi yolunu ticaret amacıyla kullandılar.

Osmanlı-Safevî savaşları sırasında Osmanlılar Azak-Don ırmağı-İdil (Volga) ırmağı üzerinden Hazar'a çıkmaya teşebbüs etmiş, savaş dışında da II. Selim zamanında (1566-1574) ticaret amacıyla Karadeniz ile Hazar'ı bir kanalla birleştirme fikrini geliştirmişlerdi. Hazar'ın ulaştırma ve ticaret bakımından taşıdığı önem, Ümitburnu yolunun keşfedilerek Hindistan'a aktarma yapmaya gerek kalmaksızın yalnız denizden gidilmeye başlanması üzerine azalmıştır. Ancak II. Dünya Savaşı sırasında tekrar yoğun nakliyat faaliyetlerinin ortaya çıktığı görülür. Bu durum bölgenin eskiye nazaran daha önemli hale gelmesine yol açtı. Yapılan taşımacılıkta trafik daha çok Bakü ve Krasnovodsk limanları arasında işliyor, batıdan doğuya, yani Kafkasya'dan Orta Asya'ya petrol ürünleriyle kereste, doğudan batıya taş blokları, pamuk ve tuz gönderiliyordu.

BİBLİYOGRAFYA :

İstahrî, *Mesâlik* (de Goeje), s. 218; Mes'ûdî, *et-Tenbih*, s. 60; B. F. Dobrinin, *Fiziçeskaya Geografiye SSSR*, Moskva 1941, s. 48, 114-117; R. F. Flint, *Glacial and Pleistocene Geology*, New York 1957, s. 234, 498; D.-M. Frémy, *Quid*, Paris 1988, s. 95; S. A. Kowalevsky, "Arbeiten über die Geschichte des Kaspî", *Zeitschrift für Gletscherkunde*, XXIII (1935); W. Köppen, "Schwankungen des Kaspischen Meeres", *Annalen der Hydrographie*, LXIV (1936); Sırrı Erinc, "Karadeniz ve Çevresinin Morfolojik Tekâmülü ile Pleistosen İklim Tahavvülleri Arasındaki Münasebet", *İÜ Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, II/5-6, İstanbul 1954, s. 56-63; Mirza Bala, "Hazar Denizi", *İA*, V/1, 408-412, 408-412; D. M. Dunlop, "Baħr al-Khazar", *El²* (İng.), I, 931; Xavier de Planhol, "Caspian Sea", *Elr.*, V, 48-61; *EBr²*, II, 923-924.

SIRRI ERİNÇ

□ TARİH. Müslümanlar İran'ı fethetmeden önce Hazar denizi hakkında pek az şey biliyorlardı; bunda, Eskiçağ'ın büyük medeniyetlerinin uzağında kalmış olması rol oynamıştır. Grekler, Hazar denizinin varlığından Karadeniz kolonilerinde bulunan tüccarlar vasıtasıyla haberdar oldular ve sadece güney kısmını tanıdıkları bu denize, etrafında oturan iki kavmin ülkelerinden dolayı Kaspia veya Hyrkania denizi adını verdiler. Milâttan önce V. yüzyılda Herodot'un, uzunluğuna ilişkin doğru tahmininin (deniz yoluyla on beş gün) yanı sıra genişliği için söylediği abartılı sözler (deniz yoluyla sekiz gün), ancak güney kıyısındaki girinti çıkıntıları takip ederek yapılan bir yolculukla açıklanabilir. Denizin adına Hint-İran kaynaklarında rastlanmakla birlikte, imparatorluk merkezleri İran'ın Mezopotamya'daki kesiminde olan ve Hazar'la aralarında ormanlık dağlar bulunan Ahameniler'in burayı bildiklerini gösteren herhangi bir belge yoktur.

Büyük İskender'in İran kültür havzasına giren bölgeleri fethi sırasında Grekler, İranlılar'dan Hazar denizi üzerine pek fazla yeni bilgi edinemediler. Herodot buradan kapalı bir deniz olarak bahsetmekle birlikte Grekler'in deniz anlayışı genelde bütün denizlerin büyük bir okyanusun parçası olduğu şeklindeydi. Aristo dahi öğrencisi Büyük İskender'e Hazar'ın kapalı bir deniz olduğunu öğretmesine rağmen kendisi bu anlayışı uyarak buranın yer altından Karadeniz'le birleştiği ihtimalini göz önünde tutmuştu. Muhtemelen milâttan önce 324'te, Büyük İskender Hazar'a Heracleides'in gözetiminde bir keşif grubu göndermek istediye de onun âni ölümü bu planın gerçekleşmesini engelledi. Bu arada Grekler Hazar'ın Akdeniz'den daha az tuzlu olduğunu ortaya koydular. Büyük İskender'in keşif projesi kırk yıl sonra I. Seleucos Nicator'un amirali Patrocles'i görevlendirmesiyle tekrar yürürlüğe kondu. Patrocles, batı kıyısının bir kısmını dolaşarak ve muhtemelen Kura'nın ağzına kadar giderek gezisine başladığı noktaya geri döndü; oradan da doğu kıyısına yöneldi ve bugün yeri belirlenemeyen bir noktada durdu. Onun sonuçta, çevresini tamamen dolaşmadığı halde Hazar denizini okyanusun bir körfezi olarak tanımladığı ve bu yanlış kanaatin coğrafyacılar tarafından hiç tartışılmadan Strabon, Pomponius Mela ve Plinius zamanına kadar kabul edildiği bilinmektedir. Yalnız Batlamyus, Hazar'la Aral'ı karıştırmaya